

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

**МАРШРУТ СІВЕРСЬКИХ ПОЛКІВ У ПОЛОВЕЦЬКИЙ СТЕП
НАВЕСНІ 1185 РОКУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ**

Розглядаються питання двохсотлітнього студіювання маршруту походу сіверських полків під проводом Ігоря Святославича Сіверського навесні 1185 р., детально описаного у давньоруських літописах і поетично оспіваного у “Слові о полку Ігоревім”.

Географії походу Ігоря Святославича присвячено низку спеціальних публікацій, приділено їй увагу й у працях, де розглядаються інші проблеми. У цій статті ми розглянемо основні джерела і зробимо стислий огляд історії дослідження маршруту походу 1185 р.

Крім “Слова”, ці події досить детально описані в Іпатіївському [1] та Лаврентіївському [2] літописах, “Истории Российской” В.М.Татищева [3]. Зазначені твори є основним і фактично єдиним комплексом писемної інформації про цей похід.

Історія дослідження маршруту Ігоревих полків почалася майже водночас із виданням 1800 р. Так, питаннями географії походу переймалися вже перші видавці пам’ятки, намагаючись з’ясувати напрямок руху.

Принагідно треба зауважити, що слов’янознавства як наукової дисципліни в ті часи ще не існувало. Першим нашим медієвістам доводилося працювати у вкрай складних умовах, без необхідної науково-довідкової бази, що нині доступна будь-якому досліднику. Такий вимушений універсалізм (коли вчені мали бути й істориками, й філологами, й палеографами) не давав змоги спеціалізуватися в одній вузькій галузі. Доводилося братися за спробу вирішення різних питань і часто зупинятися на півшляху. Інколи праці навіть таких поважаних вчених, як І.М.Болтін, Р.Ф.Тимківський, О.І.Єрмолаєв, З.Доленга-Ходаківський, К.Ф.Калайдович, М.М.Бантиш-Каменський, можуть сучасному читачеві видатися легковажними і навіть аматорськими. Але саме вони заклали основи наукових підходів і методів, як історичних, так і лінгвістичних. Саме названі вчені, їхні колеги, учні та послідовники стояли біля витоків Словознавства.

Утім, ще до публікації тексту твору проводилася опосередкована робота, що стосувалася і географії походу, оспіваного у ньому. Йдеться про справжні історичні та лінгвістичні баталії, що тривали майже два століття, а подекуди відлунюють ще й сьогодні. Йдеться про Тмутороканський камінь, відкритий у 1792 р. на Тамані. Дещо раніше (за останніми даними, на початку 80-х років XVIII ст.) було віднайдено і “Слово о полку Ігоревім”, в якому чотири рази згадується Тмуторокань. Цей збіг накладається на активну зацікавленість уряду Катерини II у додаткових аргументах на користь довічної власності Росії на південні землі, що дало поштовх для виникнення підозр у підробці спочатку каменя, а потім і самого “Слова” і, власне, започаткуванню так званої “скептичної” школи. Захищаючи свої напрацювання і розвиваючи положення вчених обох таборів, дослідники наводили нові докази, просуваючи вперед історичні дисципліни, зокрема епіграфіку, топографію, історичну географію, палеографію.

М.М.Карамзін в “Истории государства Российского” використовує текст “Слова”, у ряді випадків коментує окремі його фрагменти і, локалізуючи деякі географічні об’єкти, досить вдало визначає маршрут походу і місце битви [4].

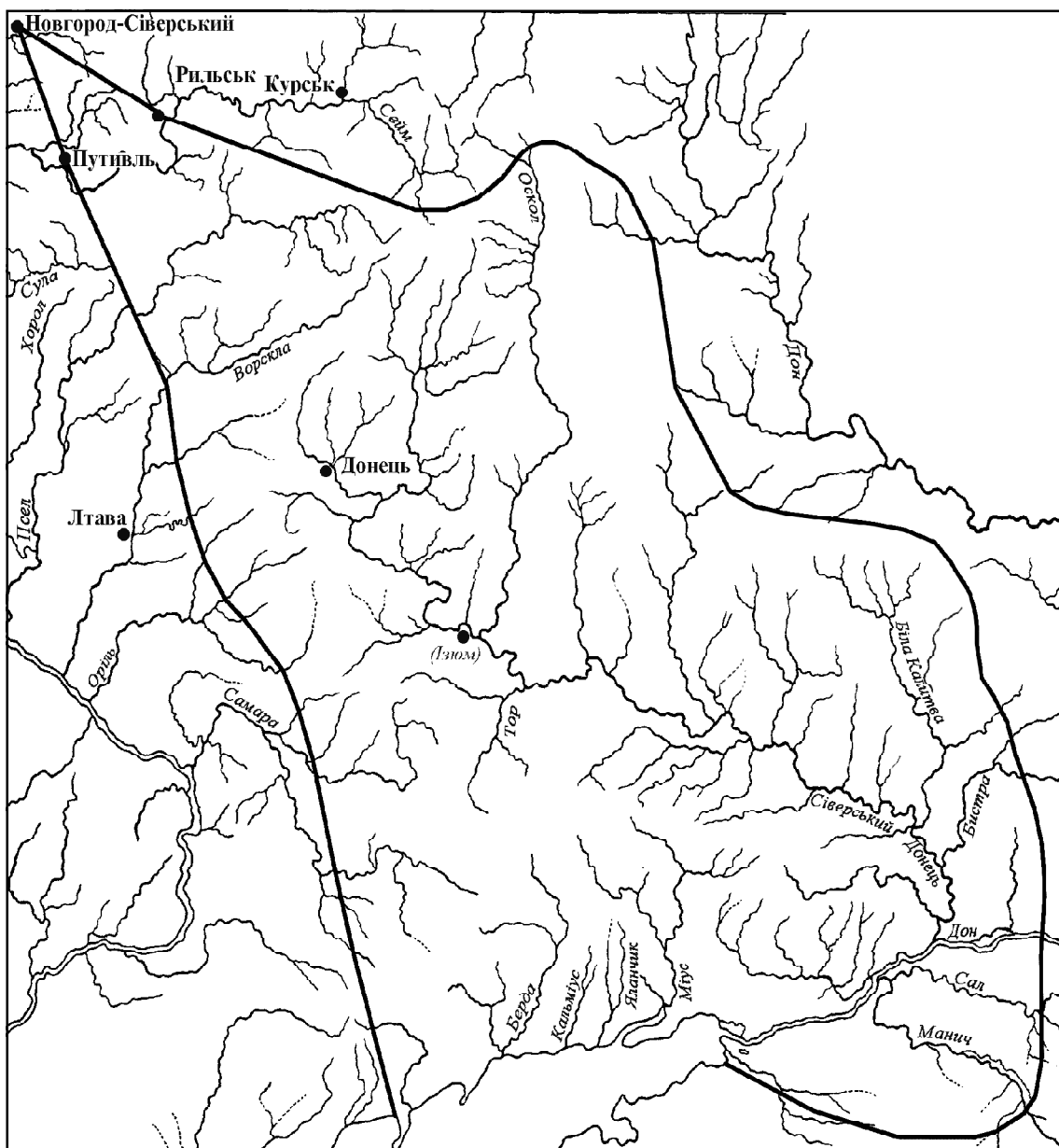
Цікаві спостереження з різних, переважно лінгвістичних, питань у ряді праць висловив О.Х.Востоков. Ще у 1810 р. він опублікував статтю, де окремо розглядав лише одне слово - "*Шеломянь*", вказавши на помилкове розуміння лексеми першими видавцями пам'ятки. Для тієї доби це була досить модерна ситуація. Тлумачення О.Х.Востокова і сьогодні - через 200 років - домінує, особливо у працях філологів і перекладачів. Через три з половиною десятиліття О.Х.Востоков - уже відомий вчений із незаперечним авторитетом у питаннях палеографії і епіграфіки - аргументовано висловлювався щодо Тмутороканського каменя і самого місця розташування Тмуторокані на Таманському півострові [5, с.313-314; 6, с.139].

Справжнім піонером у справі розгляду твору як історичного джерела і критичного підходу до його тексту слід вважати П.Г.Буткова. Саме його перу належать роботи, що й на сьогодні є взірцем нової методики і зваженості [7, с.34-65]. Свідченням цього є те, що у розлогій 5-томній "*Енциклопедии "Слова о полку Игореве"*" прізвище вченого згадується чи не найчастіше з-поміж інших дослідників ХІХ ст. [8, с.331].

П.Г.Буткову першому вдалося правильно визначити основні орієнтири походу і накреслити шлях русичів у Половецький степ. У 1821 р. вчений одним із перших удався до спроби витлумачити деякі "*темні місця*", зокрема і географічні терміни (Римів, Шеломянь). Більш детально цю тенденцію він розвинув і деталізував в історичному коментарі до окремих словосполучень "*Слова*" у спеціальній статті (1834), де гіпотетично визначив шлях Ігоря і розташування Каяли. П.Г.Бутков правильно окреслив терени, де відбулися події походу: верхів'я, середнє і східне Подонцов'я.

На думку П.Г.Буткова, маршрут пролягав старою Бакаєвою дорогою, у районі м.Ізюм перетинав Сіверський Донець і прямував до Середнього Дону, де й відбулася трагічна битва на Каялі [9, с.617-628]. Характерно, що вчений не міг знати про трасу Бакаєвої дороги, оскільки документи Розрядного та Посольського приказів й інші дипломатичні та господарські матеріали ХVІ-ХVІІ ст., пов'язані з освоєнням Східного Лівобережжя Московською державою, тоді ще не були введені до наукового обігу (лише через кілька десятиліть побачить світ стаття І.Д.Беляєва (1846) і ще через півстоліття почнуть видавати "*Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства*" Д.І.Багалія та томи "*Актів Московского государства*" з відповідними документами. Згадки ж про цю дорогу у "*Книзи Большому Чертежу*" не мають чіткої географічної прив'язки), але його прискіпливість і ерудиція дозволили вийти на рівень ретроспективного моделювання і зробити правильні висновки. У цілому всі подальші наукові розвідки тією чи іншою мірою ґрунтуються на працях П.Г.Буткова.

Поважне місце у становленні історичної географії як окремої історичної дисципліни та, зокрема, у дослідженні географії походу Ігоря Святославича, належить З.Долензі-Ходаківському. Дослідник залишив велику наукову спадщину, частина якої була опублікована (вже після його смерті) у 30-40-х роках ХІХ ст. М.П.Погодіним. Проте окремі спостереження, що збереглися у рукописах, у тому числі у так званому "*Историко-географическом словаре*" та у вигляді маргіналій на сторінках "*Истории*" М.М.Карамзіна, уявляються цікавими і такими, що й нині не втратили актуальності [10, с.112-117, 120]: це і трактовка слова "*Дунай*", і перспективні варіанти локалізації м.Рим і деякі інші, не пов'язані безпосередньо з походом Ольговичів 1185 р., але такі, що яскраво демонструють непересічний талант З.Доленги-Ходаківського і викликають довіру до наведених вище.

Географія походу “полку Ігорєва”

Зверталися у своїх працях до географічного аспекту походу Ігоря Святославича В.Б.Броневський (1834) [11, с.294-295], Д.М.Дубенський (1844, 1855) [12, с.61; 13, с.1-12], М.Г.Головін (1846) та ін. Так, М.Г.Головін першим не погодився з думкою П.Г.Буткова (щодо неї були одностайні усі дослідники), що дружини Ігоря і Всеволода зустрілися на правому березі Сіверського Донця. Вчений вважав, що Ігор перетнув Донець, аби дістатися Оскола [14].

У 70-80-х роках ХІХ ст. виходять друком ґрунтовні дослідження М.Я.Арістова (1877)[15] і Є.В.Барсова (1887, 1889)[16; 17], переважно присвячені літературним та історико-політичним питанням “Слова”.

Дослідження П.Є.Ваденюка (1878) [18, с.51-58], О.В.Лонгінова (1892) [19], В.Коцовського (1893)[20, с.35-37] хоча й стосувалися походу, але, за винятком окремих ґрунтовно не аргументованих уточнень, перебували у рідчій праці попередників.

На цьому фактично завершується перший період осмислення реалій Ігорєвого походу.

Новий період був пов’язаний з дослідженнями істориків Д.І.Багалія (1882)[21, с.239-253], П.В.Голубовського (1884)[22], В.Г.Ляскоронського (1907, 1912)[23, с.19-64; 24, с.281-296]. З цього часу спостерігається тенденція до розробки 2-го етапу шляху (після Сальниці). Якщо раніше цей відрізок визначався досить приблизно, то тепер дослідники більше уваги приділяють саме шляху до Каяли й ідентифікації останньої.

Досить детально аналізуючи дані “Слова” у сукупності з інформацією літописів та розглянувши маршрут, Д.І.Багалій у цілому дотримувався попередніх версій, але дещо деталізував окремі їх положення. Так, вчений вважав, що війська, згідно з інформацією Лаврентіївського літопису (“сняшася у Переяславля”), з Новгорода-Сіверського рухалися на Переяслав (так до Д.І.Багалія вважали М.Я.Арістов, Є.В.Барсов, пізніше - М.Д.Приселков), звідти - до р.Донець та р.Оскол. Битва сталася в районі Калки та Кальміуса [21, с.249].

Велика заслуга у дослідженні шляхів сполучень Лівобережжя України часів Київської Русі належить історику і географу В.Г.Ляскоронському. В його, нині хрестоматійних, працях проаналізовано багато питань, пов’язаних зі шляхами, якими продиралися половці і татари в Русь. Зокрема, вчений присвятив значну увагу походу Ігоря Сіверського. Він досить вдало спробував прив’язати низку географічних назв до місцевості. Наприклад, Санжарівський перевіз він прив’язує до сходу Полтавщини, а відому літописну фразу “сняшася у Переяславля” пропонує розглядати не як вказівку на місто, а як означення кордону Переяславського князівства [24, с.289].

Праці цих вчених вигідно відрізняє досить глибоке знання місцевості, зокрема, її природних та фізико-географічних особливостей, особисте знайомство з археологічними пам’ятками.

Із середини 30-х років ХХ ст. у художній літературі та мистецтві спостерігається зростання інтересу до історичного минулого, в тому числі й до “Слова”. Це, звичайно, позначилося на науковій роботі. Виходить друком низка перекладів, багато ілюстрованих видань, ґрунтовних досліджень. Серед останніх привертає увагу стаття В.О.Афанасьєва “Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году” (1939)[25, с.45-56], повністю присвячена шляху сіверських полків. Автор накреслює маршрут: Путивль - Білопілля - Суми - Белгород - Хотомля - Ізюм - р.Должик - межиріччя Білої Калитви та Бистої (на думку дослідника, Каяли). У цій статті значну увагу приділено конкретизації календарно-топографічної схеми, причому враховувалася швидкість пересування кінноти та обозу. Потрібно наголосити, що В.О.Афанасьєв розробляв 2-й етап шляху русичів (після Сальниці), тоді як 1-й - фактично дублював уже існуючі гіпотези.

У 1950 р. було опубліковане широко відоме дослідження М.В.Сібільова, що певною мірою констатує виникнення наступного періоду досліджень маршруту кампанії 1185 р. Енергійний краєзнавець і археолог, який десятки років присвятив польовим дослідженням на Харківщині та Донеччині, М.В.Сібільов впритул

наблизився до локалізації конкретних пунктів на шляху Ігоря. По суті, йому першому вдалося запропонувати варіант, що ґрунтувався не лише на писемних даних, а й враховував наявність і місця розташування природних та історичних об'єктів - старих городищ, шляхів, бродів. Залучивши *“Слово о полку Ігоревім”*, літописну інформацію про походи Володимира Мономаха, *“Книгу Большому Чертежу”*, археологічні матеріали і власні натурні спостереження, М.В.Сібільов накреслив напрямок руху сіверських полків з Путивля, як і В.О.Афанасьєв, у напрямку до нинішніх Сум, а далі запропонував *“південний варіант”*: через Середню Ворсклу на Перекоп та Ізюм. Мономах, на його думку, рухався через нижні течії Сули, Хоролу, Псла та Ворскли [26, с.99-113].

З походом Мономаха ситуація в цілому не викликала заперечень, оскільки похід, що відбувався ранньою весною, досить детально описаний у літописах. Натомість географія ж походу Ігоря у викладі М.В.Сібільова не співпадала зі сталими науковими поглядами. Справа у тому, що більшість дослідників вважала, що перетинати названі річки у їхніх середніх течіях навесні неможливо, і скеровували війська русичів північніше - межиріччям Сейму і верхів'ями Псла та Ворскли (за давньою традицією, започаткованою ще П.Г.Бутковим), тобто Бакаєвою дорогою. Ця невелика за обсягом стаття багато в чому стала визначальною для подальших досліджень.

К.В.Кудряшов (1937, 1947, 1948, 1959) [27, с.52-66; 28, с.43-94; 29; 30], В.Г.Федоров (1956) [31], М.П.Парманін (1956) [32, с.55-59] продовжили розробку маршруту додатково, з незначними корективами, обстоюючи *“північний варіант”* П.Г.Буткова. Позитивною рисою праць цих дослідників є календаризація подій, заснована на розрахунках швидкості пересування військ.

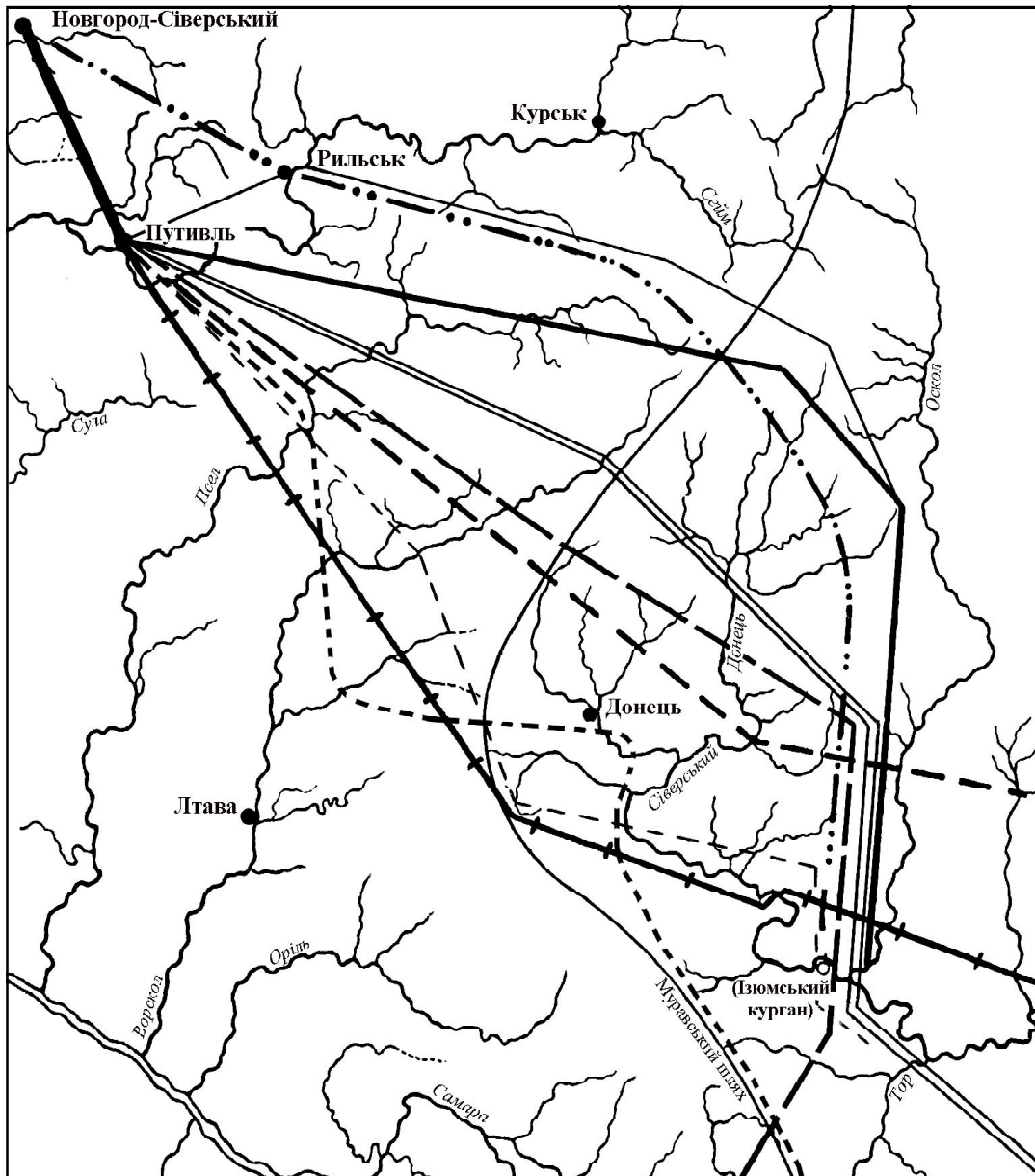
В.М.Глухов у статті (1955) [33, с.22-38], яка, головним чином, є критичною щодо деяких положень К.В.Кудряшова, пропонує два варіанти: 1-й - *“середній”*, трохи південніший за варіант М.М.Карамзіна, і 2-й - *“південний”* - майже за М.В.Сібільовим.

Ґрунтовним знанням особливостей регіону, залученням даних пізньосередньовічних джерел відрізняються праці Б.О.Рібакова (1971, 1985) [34; 35, с.36-61; 36, с.36-43; 37, с.98-106] та М.Ф.Гетьманця (1982) [38]. Дотримуючись у цілому гіпотез В.М.Глухова та П.Г.Буткова, концепції цих дослідників відрізняються у визначенні маршруту і 1-го, і 2-го етапів шляху і, відповідно, локалізаціями Каяли.

У середині 80-х років ХХ ст. нами було запропоновано варіант 1-го етапу маршруту, що пролягав через середні течії Псла та Ворскли, дещо південніше варіанту М.В.Сібільова [39, с.39-41; 40, с.131-138; 41, с.10-11; 42, с.21-22].

На відзначення 800-літнього ювілею *“Слова о полку Ігоревім”*, підготовка до якого розпочалася на початку 80-х років минулого століття, вийшла низка статей, збірників і монографій, присвячених дослідженню пам'ятки. Крім широкого кола різноманітних питань, деякі автори торкалися і географічних аспектів походу. Це, зокрема, окремі видання та монографії Г.В.Сумарукова (1983) [43], А.Л.Нікітіна (1985) [44], Д.С.Ліхачова (1985) [45], Л.Є.Махновця (1989) [46], Б.О.Рібакова (1991) [47], І.З.Баскевича (1993) [48], І.П.Сирнева (1996) [49], В.Б.Звагельського (1999) [50], Б.І.Яценка (2000) [51].

Протягом першого десятиліття нинішнього століття світ побачило теж чимало видань, так чи інакше присвячених подіям *“Слова”*. Це монографії І.І.Костікової (2001) [52], Ю.В.Підлипчука (2004) [53], М.Ю.Брайчевського (2005) [54], А.Ю.Чернова (2006) [55], В.П.Тимофєєва (2007) [56], С.Лесного (2008) [57], М.Ф.Гетьманця (2008) [58; 59].

Варіанти маршруту "полку Ігорєва"

====	- Карамзін М.М.	———	- Глухов В.М. (2-й варіант)
———	- Бутков П.Г.	———	- Парманін М.П.
-----	- Сібільов М.В.	-----	- Рібаков Б.О.
- · - · - ·	- Кудряшов К.В.	-----	- Звагельський В.Б.
-----	- Глухов В.М. (1-й варіант)		

Слід також відзначити монографії відомих мовознавців Б.М.Гаспарова (2000) [60], В.Г.Склярєнка (2003) [61] та А.А.Залізняка (2008) [62], спостереження яких інколи можуть докорінно змінити традиційні уявлення щодо прочитання окремих лексем, у тому числі й пов'язаних із реаліями походу.

Окреме місце у літературі з проблем досліджень “Слова” посідають роботи, безпосередньо не пов'язані з дослідженням твору та подій, у ньому описаних, а присвячені історії його відкриття, першим дослідникам та коментаторам, підготовці першої публікації. Це ґрунтовні історико-літературні та історіографічні праці Л.А.Дмитрієва (1960) [63], Ф.Я.Прийми (1980) [64], Г.М.Моїсєєвої (1984) [65], В.П.Козлова (1988) [66], Б.І.Яценка (2006) [67], що містять багато цінної інформації з неопублікованих праць, спогадів, приватного та офіційного листування учасників і свідків подій кінця XVIII - початку XIX ст.

Наприкінці цієї частини історіографічного огляду слід згадати про довідникові та енциклопедичні праці, що виходили як окремі видання, додатки або підрядкові коментарі до тексту “Слова”.

Перший підрядковий коментар, заснований на матеріалах І.М.Болтіна, було вміщено у виданні 1800 р. Деякі співставлення різних точок зору, критика існуючих версій, спроба прослідкувати певні тенденції руху наукової думки притаманні історіографічним та бібліографічним працям О.І.Смирнова, І.М.Жданова, П.В.Владимірова, М.К.Гудзія, П.Н.Беркова та ін. Ці та інші дослідження досить детально проаналізовані у розлогіх праці Ф.М.Головенченка (1955, 1963) [68; 69], викладеній у двох книжках, що фактично становлять 2-томне видання і є певним підсумком 150-річного періоду вивчення твору. Переважна більшість авторів приділяли увагу художнім та лексичним особливостям твору, що певною мірою було об'єктивним віддзеркаленням ситуації.

Важливим досягненням стало видання 6-томного “Словаря-справочника “Слова о полку Игореве” [70] (1965-1984), укладеного В.Л.Виноградовою, за редакцією філологів Б.Л.Богородського, Д.С.Ліхачова, О.В.Творогова, що охоплює усю лексику пам'ятки і містить в якості ілюстрацій численні паралелі з інших писемних творів. Позитивним є і наведення цитат з наукових праць щодо того або іншого слова.

Наступною була авторська праця М.Г.Булахова “Слово о полку Игореве” в літературі, искусстве, науке” [71] (1989). Хоча цей “Краткий энциклопедический словарь” у заголовку має претензійне “наука”, а саме видання побачило світ у мінському видавництві “Университетское”, науковим його назвати можна хіба що умовно. Так, у ньому відсутні статті, пов'язані з реаліями походу: Дон, Донець, Сальниця, Сюурлій, Каяла, Путивль, Тмуторокань, Римів, Шеломянь, затемнення. Відсутні також позиція “історіографія” і, що взагалі дивно, персоналії провідних фахівців - відомих дослідників саме географії походу: М.Я.Арістова, П.Є.Ваденюка, В.Г.Ляскоронського, М.В.Сібільова, К.В.Кудряшова, М.П.Парманіна, В.М.Глухова. Саме через персоналії вчених доцільно було б показати їхні здобутки, ідеї, гіпотези - так само, як кваліфіковано зробив це автор у персоналіях філологів.

Наступним і останнім на сьогодні було видання 5-томної “Энциклопедии “Слова о полку Игореве” [72] (1995), підготовлене колективом відомих філологів Л.А.Дмитрієвим, Д.С.Ліхачовим, О.В.Твороговим.

Ця робота вигідно відрізняється від попередньої більш широким залученням літератури та джерел, але й тут спостерігається та ж сама прикра тенденція - недостатня увага до історичних та географічних питань походу. Важлива ж позиція “історіографія” теж відсутня, а замість неї є невелика стаття О.В.Творогова “Исторический комментарий к “Слову”, в якій знову акцентовано увагу на роботах

філологічного спрямування. Ту ж саму ваду, що й у роботі М.Г.Булахова, спостерігаємо й у цьому виданні - відсутність персоналій М.Я.Арістова, П.Є.Ваденюка, В.Г.Ляскоронського та ін.

Позитивною стороною цього видання є низка статей О.Г.Боброва та Г.М.Прохорова, присвячених військовим та історико-географічним реаліям. В них наводиться й історіографічний огляд, хоча і неповний.

Стислу довідкову історико-географічну інформацію містять і коментарі до численних видань тексту “Слова”, але, виходячи з характеру видань, вони є переважно лаконічні і створені, як правило, філологами, тому не відбивають усю палітру проблем, пов’язаних з походом.

Наприкінці минулого століття виникла ідея створення української енциклопедії “Слова о полку Ігоревім”, де були б враховані як досягнення білоруського та російських видань, так і їхні прорахунки. Підготовка проводилася під керівництвом О.В.Мишанича. Ним було укладено і розіслано потенційним авторам Словник, що охоплював усі аспекти, пов’язані з пам’яткою і наукою про неї. Планувалося відвести значне місце історичним та історико-географічним питанням. На жаль, передчасна смерть вченого перервала цю вкрай важливу і необхідну роботу.

Таким чином, за понад два століття дослідження маршруту походу Ігоря Сіверського науковою думкою вироблено певні методи і підходи.

Підсумовуючи, слід наголосити, що, незважаючи на вагомі здобутки Словознавства, зокрема у дослідженні географії походу Ігоря Святославича весни 1185 р., ще залишається низка нерозв’язаних питань. Втім, як це видно з проведеного огляду, напрямки пошуків звужуються і окреслюються перспективи подальших досліджень. Але, на нашу думку, необхідно вийти за досить обмежене коло нинішньої джерельної бази, ширше залучати нові дані, зокрема археології, топоніміки та пізньосередньовічні писемні матеріали. Такий шлях, без сумніву, є перспективним і містить багато ще неврахованого науковцями цінного матеріалу [76, с.82-90; 77, с.261-273; 78].

1. Полное собрание русских летописей. - Т.2. Ипатьевская летопись. - М., 1962. - 938 стб.

2. Полное собрание русских летописей. - Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. - М., 1962. - 540 стб.

3. Татищев В.Н. История Российская. - Т.П. - М.-Л., 1963. - 352 с.

4. Карамзин Н.М. История государства Российского. Т.2 - СПб., 1852. - 614 с.

5. А.В. [Востоков А.Х.] Грамматическое замечание на одно место в “Песне о походе Игоря” // Цветник. - 1810. - №6.

6. Спасский Г. Защитникам Тмутороканского камня // Отечественные записки. - 1847. - №10. - Отд. VIII.

7. Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21.

8. Именной указатель // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Т.5. - СПб., 1995.

9. Бутков П.Г. О войне великого князя Святополка с Половецким князем Тугорканом в 1096 г. // Сын Отечества. - 1834. - Т.46. - №52.

10. Прийма Ф.Я. “Слово о полку Игореве” в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. - Л., 1980.

11. Броневский В.Б. История Донского войска. - СПб., 1834. - Ч.1.

12. Дубенский Д.Н. Слово о полку Игореве Святыславля пьстворца старого времени / Объясненное по древним письменным памятникам магистром Д.Дубенским. - М., 1844.

13. Дубенский Д.Н. Отметки на некоторые места “Слова о полку Игореве” // Отечественные записки. - 1855. - Т.101. - Кн.7.

14. Головин Н. Примечания на Слово о полку Игореве. - М., 1846.

15. Аристов Н.Я. О земле половецкой (Историко-географический очерк). - К., 1877. - 36 с.

16. Барсов Е.В. "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.2. - М., 1887. - 298 с.
17. Барсов Е.В. "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.3. - М., 1889. - 537 с.
18. Ваденюк П.Е. Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? // Труды III археологического съезда. - Т.2. - К., 1878.
19. Лонгинов А.В. Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году. - Одесса, 1892. - 302 с.
20. Коцовский В. Исторично-литературни заметки до "Слова о полку Игоревом". - Львов, 1893.
21. Багалея Д. История Северской земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира. - К., 1882. - Вып.4.
22. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. - К., 1884. - 254 с.
23. Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. / Отдельный оттиск с Журнала Министерства Народного Просвещения. - СПб., 1907.
24. Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. - Казань, 1912.
25. Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Игореве") // Исторический журнал. - 1939. - №6.
26. Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - Т.IV. - К., 1950.
27. Кудряшов К.В. Историко-географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. // Известия Государственного Географического Общества. - Л.-М., 1937. - Т.69. - Вып.1.
28. Кудряшов К.В. "Слово о полку Игореве" в историко-географическом освещении // Слово о полку Игореве / Сборник статей. - М., 1947.
29. Кудряшов К.В. Половецкая степь. Очерки исторической географии. - М., 1948. - 162 с.
30. Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. - М., 1959. - 94 с.
31. Федоров В.Г. Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла. - М., 1956. - 174 с.
32. Парманин М.П. Путь Игоря Северского на половцев в 1185 году // ТОДРЛ. - М.-Л., 1956. - Т.12.
33. Глухов В.М. К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь // ТОДРЛ. - М.-Л., 1955. - Т.11.
34. Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - 296 с.
35. Рыбаков Б.А. Историзм "Слова о полку Игореве" // История СССР. - 1985. - №5.
36. Рыбаков Б.А. Историческая канва "Слова о полку Игореве" // Наука и жизнь. - 1986. - №9.
37. Рыбаков Б.А. Историческая канва "Слова о полку Игореве" // Наука и жизнь. - 1986. - №10.
38. Гетманець М.Ф. Тайна реки Каялы ("Слово о полку Игореве"). - Харьков, 1982. - 144 с.
39. Звагельский В.Б. Об уточнении начального этапа маршрута Игоря Святославича на половцев // "Слово о полку Игореве" и Чернигово-Северщина / Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Сумы, 1984.
40. Звагельський В.Б. Слідами князя Ігоря // Київ. - 1985. - №7.
41. Звагельский В.Б. О цели похода Игоря Святославича весной 1185 г. в свете нынешних представлений // "Слово о полку Игореве" и наша современность / Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Сумы, 1985.
42. Звагельський В.Б. К вопросу о движении русских войск весной 1185 г. на первом этапе пути (23 апреля - 1 мая) // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина / Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Путивль, 1986.
43. Сумаруков Г.В. Кто есть кто в "Слове о полку Игореве". - М., 1983. - 142 с.
44. Никитин А.Л. Точка зрения: Документальная повесть. - М., 1984. - 416 с.
45. Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. - Л., 1985. - 352 с.
46. Махновець Л.Є. Про автора "Слова о полку Ігоревім". - К., 1989. - 264 с.
47. Рыбаков Б.А. Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М., 1991. - 286 с.
48. Баскевич И.З. "А мои те курыне - опытные воины...". Взгляд на "Слово о полку Игореве" с Курских высот. - Курск, 1993. - 46 с.
49. Сырнев И.П. Путь Игоревой рати. - М., 1996. - 84 с.
50. Звагельський В.Б. Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми, 1999. - 76 с.
51. Яценко Борис. "Слово о полку Ігоревім" та його доба. - К., 2000. - 256 с.
52. Костікова І.І. "Слово о полку Ігоревім" у сучасних дослідженнях. - Харків, 2001. - 152 с.
53. Подлипчук Ю.В. "Слово о полку Игореве": Науч. пер. и коммент. - М., 2004. - 328 с.
54. Брайтчевський М.Ю. Автор "Слова о полку Ігоревім" та культура Київської Русі. - К., 2005. - 552 с.
55. Чернов А.Ю. Хроники изначного времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности. - СПб., 2006. - 480 с.

56. Тимофеев В.П. Другое Слово о полку Игореве. - М., 2007. - 432 с.
57. Лесной Сергей. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - 304 с.
58. Гетманець М.Ф. Тайна реки Каялы. 3-е изд., перераб. и доп. - Харьков, 2003. - 224 с.
59. Гетманець М.Ф. Слово о полку Игоревім. Статті. - Харків, 2008. - 148 с.
60. Гаспаров Б.М. Поэтика "Слова о полку Игореве". - М., 2000. - 608 с.
61. Склярєнко В.Г. "Темні місця" в "Слові о полку Игоревім". - К., 2003. - 148 с.
62. Зализняк А.А. "Слово о полку Игореве": взгляд лингвиста. 3-е изд., доп. - М., 2008. - 480 с.
63. Дмитриев Л.А. История первого издания "Слова о полку Игореве". - М.-Л., 1960. - 378 с.
64. Прийма Ф.Я. "Слово о полку Игореве" в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. - Л., 1980. - 252 с.
65. Моисеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф и "Слово о полку Игореве". 2-е изд. - Л., 1984. - 150 с.
66. Козлов В.П. Кружок А.И.Мусина-Пушкина и "Слово о полку Игореве". Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. - М., 1988. - 272 с.
67. Яценко Борис. Історія першого видання "Слова о полку Игоревім". - К., 2006. - 320 с.
68. Головенченко Ф.М. "Слово о полку Игореве": Историко-литературный и библиографический очерк. - М., 1955. - 486 с.
69. Головенченко Ф.М. "Слово о полку Игореве": Библиографический очерк; Перевод; Пояснения к тексту и переводу. - М., 1963. - 358 с.
70. Словарь-справочник "Слова о полку Игореве" / Сост. В.Л.Виноградова. - М.-Л., 1965-1984. - Вып. 1-6.
71. Булахов М.Г. "Слово о полку Игореве" в литературе, искусстве, науке: Краткий энциклопедический словарь. - Минск, 1989. - 248 с.
72. Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - СПб., 1995. - Т.1-5.
73. Звагельський В.Б. Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті дослідження "Слова о полку Игоревім"). - Київ-Суми, 2010. - 236 с.

Звагельский В.Б. Маршрут северских полков в Половецкую Степь весной 1185 года: Историография вопроса

Рассматриваются вопросы двухвекового исследования маршрута похода северских полков во главе с Игорем Святославичем Северским весной 1185 г., детально изложенного в древнерусских летописях и воспетая в "Слове о полку Игореве".

Zvagelskiy V.B. The route of seversky regiments to Polovets Steppe in the spring of 1185: under the aspect of historiography

This work is devoted to the over two centuries studding of the geographical problems of campaign of the seversky regiments with Igor Svyatoslavych Seversky in the spring 1185, which was described in details in the ancient Russian annals and praised in "The Song of Igor's campaign".